

հայերեն: Իր Գիրքին տեղեակ այս թարգմանիչը փորձած է իմաստասիրության անտեղեակ Երզնկացիին բացատրել Ռասալիին նման հանրագիտարանային երկի մը բարդ տեսակետները» (18): Մի ուրիշ տեղ այդ ենթադրյալ թարգմանիչն արդեն կոչվում է «Երզնկացիի թարգմանիչ-ուսուցիչ» (111): Ուրեմն, նախաձեռնությունն ուրիշինն է, իսկ Երզնկացու դերը՝ կասկածելի, անորոշ: Այսպես մտածելու համար հեղինակին հիմք է ծառայել օտար բառերի անհետևողական գրությունը «ի Տանկաց...» աշխատության միակ ձեռագրում. ինչպես, ասենք՝ «ճառահար բառը, որ կը նշանակէ բուն էութիւն կամ գոյացութիւն, տառադարձուած է իբրեւ ճոհար, ճոհար, ճառահար» (17): Նախ, չի կարելի մոռանալ, որ պահպանված ձեռագիրը հեղինակային ինքնագիր չէ, այլ մոտավորապես չորս հարյուրամյակ նրանից հետո կատարված ընդօրինակություն: Դիտողությունն ընդունելի կլիներ, եթէ այն լիներ ոչ թե ԺԷ դարից, այլ Պլուզի ինքնագիրը, մանավանդ որ Ս. Պ.-Տառայանի դիտումով՝ «այսպիսի լեզուական անփութության չենք հանդիպիր Երզնկացիի որևէ ուրիշ գործին մէջ»: Մյուս կողմից, եթէ անհետևողականություն չէ, գոնե բացատրության կարիք էր զգում այն հանգամանքը, որ ուսումնասիրողի հավաստմամբ՝ արաբական թարգմանական գրականությունը միջնադարում ստեղծել են ոչ թե արաբներն իրենք, այլ քրիստոնյա մտավորականներն ու եկեղեցու հայրերը (24), իսկ այստեղ գործ ունենք հակառակ երևույթի, բացատրության հետ. «ի Տանկաց...» աշխատության նախաձեռնողը և թարգմանիչը իմայիլական քարոզիչ է, մահմեդական, որ «գիտէ տարրական խօսակցական հայերեն», «իսկ փոխան-

ցումի միակ միջոցը Իմայիլական շարժումն է» (21): Մեզ թվում է, որ չափազանցված պիտի լինի «Մաքրության եղբայրության թղթերի» նշանակությունը այս հարցում: Իսկ ընդհանրապես բաղդատությունից բխեցվող յուրաքանչյուր եզրակացություն ու պնդում խստորեն հենվում է փաստական նյութի վրա: Նկատելի է հեղինակի ուշադիր վերաբերմունքը փաստարկման նկատմամբ, քարեխիղճ և պահանջկոտ է իր դրույթները հիմնավորելու, եզրակացությունները կարելվում չափ համոզիչ դարձնելու համար: Նույնպիսի բծախնդրություն է նա ցուցաբերում եզրույթների նկատմամբ:

Վերևում խոսվեց ուսումնասիրության առարկայի կարևորության և արդիականության, հիմնախնդրի մշակվածության և աշխատության բերած նորույթի մասին: Լինելով առաջին ամբողջական հետազոտությունը նվիրված հայ-արաբական իմաստասիրական կապերին, գիրքը կարևոր ներդրում է նաև այդ ասպարեզում. մեծապես հարստացնում է մեր պատկերացումները հիշյալ կապերի բնույթի, մակարդակի և իրականացման ուղիների շուրջը: Սրանով ընդլայնվում են մեր գիտանքները հայոց հասարակական մտքի զարգացման ընթացքի վերաբերյալ, ստեղծվում են ավելի հաստատուն հիմքեր միջնադարյան խոշոր գործչի դիմաստվերն ամբողջացնելու համար: Աշխատության նշանակությունն ընդգրծվում է նաև նրանով, որ հեղինակի առաջադրած տեսական դրույթները, եզրակացություններն ու հանձնարարականները կիրառելի են ընդհանրապես հայ մշակույթը, համապատասխան դարաշրջանի հայոց պատմությունն ուսումնասիրելիս:

Ա. Ս. ԽՈՒԳԱՎԵՐԳՅԱՆ

ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ

Պարագաներու բերումով, Արծանթիմի հայ համայնքը, որ Միփոքի ամենէն կարեւորներէն կը նկատուի, շատ երկրորդական մասնակցութիւն մը բերած է անոր իմացական կեանքին: Այս իրողութիւնը դիրտութեամբ կը ստուգուի շրջանի մամուլի ընթերցումով, հրատարակութիւններու որակի քննութեամբ, եւ այլն:

Բայց ասիկա չի նշանակեր, որ զարթօճալը բոլորովին անույ եղած է այդ առումով: Թէեւ տեղական ուժեր գրեթէ չէ տուած, դուրսէն եկած ու հոն հաստատուած դէմքերու փոքր հոյլ մը ըրած է կարելին: Անոնց շարքին, ու առաջնակարգ մակարդակի վրայ, պէտք է նկատուի առնել Հարաւ Ամերիկայի Հայոց Թեմի առաջին Հայրապետական Պատ-

տուիրակ Գարեգին արք. Խաչատուրեանը (1880—1961)¹:

Կազմաւորումով Գարեգին արք. կը պատկանէր Արմաշի դպրեվանքի այն սերունդին, որ արեւմտահայ գրական-մտաւորական կեանքին մէջ պիտի ներմուծէր Հայ Եկեղեցու

¹ Կենսագրական համառոտ տուեալները տե՛ս Գառնիկ Ստեփանեան, Կենսագրական բառարան, հ. Բ., Երեւան, 1981, 49—50, ուղղելի կէտերով (Հարաւ Ամերիկա պաշտօնավարութիւնը պէտք է ըլլայ 1938—50, «Ծողակաթ» ամսագիրը լոյս տեսած է Պոլիս, 1952—58ին, մոռցուած է Հարաւային Ֆրանսա պաշտօնավարութիւնը 1935—38ին եւ «Արարատ»ի հրատարակութիւնը):

քարեխառնութեան լաւագոյն աւանդները, թե՛ իբրև կոշում եւ թե՛ իբրև վաստակ²: Ան այդ արժանիքները դրսեւորեց իր ամբողջ կեանքի, բայց յատկապէս՝ Արծանթին անցուցած իր 12ամեայ շրջանի ընթացքին, որուն համապարփակ արժեւորումը կը մնայ իրագործելի:

Սակայն, մեզ կը հետաքրքրէ անդրադառնալ իր գլխաւոր աշխատանքներէն մէկուն, «Արարատ» ամսագրի հրատարակութեան, որ իրաւամբ համարուած է «ցամաքամասի հայ կեանքի իմացական ամենէն կարեւոր ճիգը»³ եւ եղած է, մեր կարծիքով, հարաւամերիկեան հայագիտական վտիտ շարժումի ռահվիրան: Պէտք չէ մոռնալ, որ «Արարատ»-ին գուգահետ, Գարեգին արք. լոյս ընծայած է իր գերական արտադրութեան ամենէն ծանրակշիռ մասը:

Հագի ժամանած Հարաւ Ամերիկա, Աորել հոգեւորականը հանրային գործի կողքին լռծուած է մշակութային աշխատանքի: Այսպէս, ստանձնած է Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ Հոգեբարձութեան պաշտօնաթերթ «Հայ Կեդրոն» ամսագրի խմբագրութիւնը, Յունուար 1939ին, այդ առթիւ յայտարարելով «նոր շրջան», իբրև Ա. տարի եւ առաջին թիւ: Փետրուար 1939ին, ամսագիրը կը փոխէ իր անուանաթերթը, դառնալով «հանդէս մշակոյթի» եւ «պաշտօնաթերթ» Հարաւ Ամերիկահայոց Առաջնորդութեան: Թէեւ իր խմբագրութիւնը տեւեց միայն 15 ամիս, մինչև 1940 Մարտի համարը, Եկեղեցւոյ վարչական Խորհրդոյի հետ ունեցած սկզբունքային տարակարծութիւններու պատճառով, Գարեգին Խաչատուրեան յաջողեցաւ թարմ շունչ ներմուծել ամսաթերթին մէջ, զայն վերածելով կրօնաբարոյական, գրական եւ, նուազ չափով, բանասիրական միջին ճաշակ մը գոհացնող պարբերականի մը: «Հայ Կեդրոնի» այդ շրջանէն յատկապէս յիշատակելի է Արշակ Զօպանեանի գրական գործունէութեան 50ամեակին նուիրուած քացատիկը⁴:

Թէեւ յետագային Հայրապետական Պատուիրակը բարելաւեց իր կապերը վարչութեան հետ, սակայն Աորելն չստանձնեց «Հայ Կեդրոն»-ի խմբագրութիւնը: 1943 Յուլիսին, լոյս կը տեսնէր «Արարատ» ամսագրի առաջին թիւը, իբրև Գարեգին արք.ի անհատական նախաձեռնութիւն, որ կոշուած էր «Հայ Կեդրոն»-ի հին ծրագիրը վերակենդանացնելու:

«Արարատ»-ին նախերգանքը՝ խորագրեալ խմբագրականը ի միջի այլոց կը հաստատւեր.—

«Գրական այս համեստ ձեռնարկին ներշնչումի աղբիւրը կը խորհրդանշուի իր սըրտախօսիկ անուճովն իսկ:

(...) Այս թերթը պիտի ջանայ, որչափ կը ներեն իր միջոցները, ի հանդէս բերել այդպիսի արժէքներ՝ գրու պիտի փնտռէ ամեն մարդի վրայ: Փորձ մը վերելքի՝ «Ազատն հ վեր ի Մասիս», բարձունքն Արարատեան, որուննելու համար հինը՝ անոր ընդերքին մէջ, եւ հրճուանքով տեսնելու նորը՝ որ կը պարզուի անոր քղանցքներուն վրայ:

(...) Այլապէս սրբազան ներշնչարան մըն է նաեւ այն ձեռակերտ բարձունքը՝ որ երկնասլաց եւ աստուածախօսիկ կաթողիկէներու թեւերով ձեւ ու բովանդակութիւն կ'առնէ Միածնի տեւային իշումով խորհրդաւորուած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մայր Տաճարին վրայ:

(...) Եւ Լուսաւորչաշէն ու Տրդատակերտ այդ տանաբէն է իր լոյսը քաղեր նաեւ այն միւս «Արարատ»ը, յիսնամեայ յոբելեան մը շարունակ, 1868—1918, կրօնական եւ ազգային շունչով տոգորուն գրական եւ մշակական այն Հանդէսը՝ որ խափանուած է այժմ...»⁵:

Ինչպէս կը տեսնուի, գուտ գիտական պարբերական մը չէր նպատակը, այլ հանրամատչելի հրատարակութիւն մը, որ կրօնքի ու մշակոյթի ճամբով իմացական լիցք տար ընթերցողին:

Ամսագիրը լոյս տեսաւ Յուլիս 1943էն մինչև Յուլիս 1947, սակայն երբեմն ունեցաւ երկամսեայ կամ եռամսեայ թիւեր: 1945 Ապրիլ-Մայիս-Յունիս եռամսեայ թիւով կը փակուէր Բ. տարեշրջանը եւ թերթին հրատարակութիւն կ'ընդհատուէր խմբագրին Հայաստան մեկնումով, կաթողիկոսական ընտրութիւններուն մասնակցելու համար: Գարեգին արք.ի վերադարձով, հանդէսը վերականգնուեց 1946 Յուլիս-Օգոստոս թիւով, ու թէեւ պահեց «հանդէս ամսօրեայ» ենթախորագիրը, սակայն լոյս տեսաւ երկամսեայ պարբերականութեամբ մինչև վերջնական դադրեցումը:

Յունիս-Յուլիս 1947ի համարին մէջ տըրպուած ազդ մը կ'ըսէր.— «Նոր շրջանին համար մտադրած ենք «Արարատ»ը վերածել պարբերաթերթի, միեւնոյն ծաւալով եւ քացատիկով մը միասին 13 թիւ ունենալու պայմանով: Բաժնեգինը պիտի ըլլայ 15 փետո: Նոր շրջանը պիտի սկսինք 1948ի նոր տարին, եթէ Աստուած կ'ամենայ»⁶: Սակայն, վեցամսեայ դադարը վերջնական եղաւ. այնուհետեւ միայն լաւելուածական թիւ մը տըրպուեցաւ, անթուակիր:

Թերթը սկզբնապէս միայն հայերէնով լոյս կը տեսնէր: Օգոստոս 1943ի Բ. թիւէն սկսեալ, խմբագրականները լոյս կը տեսնէին հայերէն եւ սպաներէն լեզուներով: Պէտք է նկատի

² H. Thorossian, Historia de la literatura armenia, Buenos Aires, 1959, 265—267

³ Narciso Binayan, La colectividad armenia en la Argentina, Buenos Aires, 1974, 104.

⁴ «Հայ Կեդրոն», 15 Յուլիս 1938—թիւը համարակալումէ դուրս է—:

⁵ «Արարատ», Յուլիս 1943, 3—4:

⁶ «Արարատ», Յունիս-Յուլիս 1947, գ. կողք:

ունենայ, որ նոյն տարին, 4 Յունիսին, տեղի ունեցած էր զինուորական հարուած մը, ժողովրդավարական կառավարութիւնը վար առնուած էր եւ մեծատիրական վարչակարգ հաստատուած, որով սպաներէն խմբագրականները «արտաքին սպառում»ի համար պէտք է նկատել⁷: Յունուար 1944ին լոյս տեսան սպաներէն միթեր. խմբագրական ակնարկ մը՝ «Ժառագողութիւնը», եւ Արամ Գոյումնեանի «Երաժշտական պոէմը» յօդուածը⁸: Այնուհետեւ, ամէն թիւ սպաներէն միթեր կը բերէր: Նոր շրջանին, ամսագիրը օժտուեցաւ սպաներէն յատուկ յաւելումով, որ ունէր առանձին անուանաթերթ եւ համարակալում:

Ա. շրջանին, թերթը տպուեցաւ «Արմենիա» տպարանին մէջ, իսկ Բ. շրջանին, «Արարատ» տպարանը անցաւ⁹: Կ'արժէ յիշատակել, որ ինչպէս եւ քաղում այլ հրատարակութիւններու պարագային, «Արարատ»ի անուանաթերթը գործն էր ծանօթ նկարիչ Պաղտասար Այվազեանի¹⁰:

Թերթի զոյգ բաժիններու խմբագիրն էր Գարեգին արք. Խաչատուրեան: Թէեւ ճիշդ է որ ան տեղածին չէր ու միայն 1938ին սկըսած էր շփոխի սպաներէնի հետ, սակայն լեզուներու իր հմտութիւնը ըստ երեւոյթին դիրաջուցած էր իր գործը: Հակառակ անոր, որ թերթի սպաներէնի մակարդակը լիովին գոհացուցիչ չէր, սակայն որոշ կշիռ կը պահէր: Աւելցնենք, որ նոր շրջանին, ինչպէս կ'ըստի «Արարատ»ի վերամբարտարակութեան առիթով» խմբագրականին մէջ, կ'առաջադրուէր «գործօն դեր մը տալ մեր երիտասարդներուն: Ասոր համար կազմեր ենք անոնցմէ Խմբագրական Յանձնախումբ մը, մասնատարայէս կատարէրէն բաժնին համար»¹¹:

Գայով բովանդակութեան, հարկ է նշել, որ

⁷ 1943 Դեկտեմբերի 31ի պետական զոյգ հրովարտակներով, մամուլը խիստ հակակշիռի տակ անուցեցաւ (Carlos Escudé, El fracaso del proyecto argentino. Educación e miología, Buenos Aires, 1990, 149).

⁸ Aram Kuyumdjian, El poema musical, «Արարատ», Յունուար, 1944, 261—264.

⁹ «Արմենիա» տպարանը համանուն թերթին կը պատկանէր, իսկ «Արարատ»ի սեփականատէրն էր Ստեփան Տէօքմէնեան, թէեւ կապ չուներ ամսագրին հետ:

¹⁰ Տե՛ս Պաղտասար Այվազեան, Համեստ տորք մը հայ նկարչական արուեստի գանձարանին, Պուէնոս Այրէս, 1957:

¹¹ «Արարատ»՝ 1946 Յուլիս-Օգոստոս, 3: «Յանձնաժողով» ըսելով պէտք է հասկցուի, կը կարծենք, սպաներէն բաժնին իբրեւ թարգմանիչներ աշխատակցած մարդոց ցանկը (տե՛ս անլի անդին): Կը հետեւցուի, որ խմբագիրը ճշրած է սպաներէն բաժնի բովանդակութիւնը, որոշ ծրագրով մը:

պարբերականը իր խմբագրին ուժեղ դրոշմը կը կրէր, թէ նկարագրով եւ թէ անոր բերած մասնակցութեամբ: Արդարեւ, ամէն թիւի մէջ բազմաթիւ գրութիւններ կը կրէին իր ստորագրութիւնը, տարբեր ձեւերով. Գ., Գ. Ե. Տ., Գարեգին եպս. Տրապիզոնի, ԳԵՏ, Հովի, եւ այլն:

Գարեգին արք. հրատարակած է արձակ պատումներ, քերթուածներ, բանասիրական յօդուածներ, հրապարակախօսութիւն, թարգմանութիւններ եւ այլն: Իր մասնակցութեամբ տարողութիւնը եւ այլազանութիւնը պերճախօս փաստ են թէ որքան դժուար էր նման թերթ մը ասրեցնել: Հայերէն բաժնի աշխատակիցներու շարքին կ'երեւին Յարութիւն Աստուրեան, Վարդան Գէորգեան, Պերճ Գրիգորեան, Նորար քնյ. Տէր Խորենեան, Ստեփան Գալայեան, Աշոտ Արծրունի, Ալեքսանդր Լուսեան, Լեւոն Տէր Աւետիսեան եւն.: Հոս պէտք է անելցնել երեք աշխատակիցներ՝ Արտաւազդ արք. Սիրմէեան, Յարութիւն Քիրտեան եւ Հայկ Պերպէրեան, որոնցմէ առաջինին յօդուածը՝ «Լեւոն Ե. Լուսինեան եւ Մանուէլ Բ. Պալէոլոգ»¹², յատկապէս գրուած էր «Արարատ»ի համար, խմբագրական ծանօթութեան մը համաձայն: Ասիկա բացայայտօրէն նշուած չէ Յ. Քիրտեանի «Յովհաննէս Մանկասարեանց»ի¹³ եւ Հ. Պերպէրեանի «Արտաշէս Ա.ի վերաբերեալ արամատառ երկու արձանագրութիւններու ընթերցումը»ի համար¹⁴, բայց տրուած ըլլալով որ արտատպումի պարագային ամսագիրը միշտ կը նշէր իր աղբիւրը— հազուադիտ երեւոյթ սփիւռքահայ մամուլին մէջ,— կը խորհինք որ սեփական աշխատակցութիւններ են. շրջանի մամուլի ստուգում մը կրնայ յուսաբանել հարցը, ինչ որ մենք քի վիճակի չենք ընելու: Հաւանաբար, եթէ պատերազմի ստեղծած շփոթը արգելք չ'ըլլար, սփիւռքահայ ուրիշ հեղինակներ ալ պիտի աշխատակցէին «Արարատ»ին:

«Արարատ»ի ընթերցումը կը յայտնաբերէ միթերու սլնկսիս այլազանութիւն մը, որմէ տուած է ամսագրին մակարդակը: Կրօնական, փիլիսոփայական, բարոյախօսական, գրական, մանակավարժական, պատմագիտական, արուեստաբանական, երաժշտական, ազգային-քաղաքական եւ այլ միթեր քով-քովի կու գային. ասիկա ցոյց կու տայ ամէն ընթերցող գոհացնելու հակում մը, որ թերեւս չափազանցուած էր: Արտատպումները երբեմն

¹² «Արարատ», Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1945, 362—365:

¹³ «Արարատ», Փետրուար-Մարտ 1945, 280—85:

¹⁴ «Արարատ», Յուլիս-Օգոստոս 1946, 58—59: Դատելով բովանդակութենէն, յօդուածին վերջին մասը կը թուի պակասաւոր:

պատահական բնոյթ ունէին (օր. Եղիշէ արք. Դուրեանի բանաստեղծութիւններ), երբեմն՝ ծրագրուած (օր. հայ մշակոյթի ամիս, նկարիչ Վարդան Մախոյեան, բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեան եւն.): Յաճախ անմատչելի նիւթեր հրամցնելու քաղձանքը կար (օր. «Սասունցի Դաիթ»ի համահաւաք բնագրի 1939 թուականի հրատարակութեան ակադ. Յ. Օրբելիի յառաջաբանը՝ արեւմտահայերէնի վերածուած, Թ. Թորամանեանի «Նիւթեր հայ ճարտարապետութեան պատմութեան» գիրքէն հատուածներ եւն.), այժմէական հարցեր շօշափելու փափաքը եւայլն:

Յոյուածներու քածնէն զատ, թերթը ունէր թեմական անցորդներու նուիրում լրատուական բաժին: Հրատարակուած են նաեւ Հայրապետական Պատուիրակի կոչերը, առաջնորդողներ, քարոզներ եւն., ինչպէս եւ Գերոգ արք. Չէօրէքեանէն (այնուհետեւ՝ Ամեհայն Հայոց Կաթողիկոս) զանազան պաշտօնական գրութիւններ:

Այս պարբերականին համար յատուկ նշանակութիւն ունէր յայտնի պատմաբան Յարութիւն Աստուրեանի (1880—1950) աշխատակցութիւնը: «Հայաստան եւ Հոռոմ» կրճատ անունով ծանօթ աշխատութեան հեղինակը 1922ին հաստատուած է Գորտոպա, ուր 1924էն սկսեալ նշանաւոր Մոնսերրաթ վարժարանի մէջ դասախօսած է: Սակայն, միայն հանրային գործունէութեամբ զբաղած է այնուհետեւ՝ եղած է տեղւոյն Հայկ. հարեգործական Ընդհ. Միութեան մասնաճիւղի առեւնապետ:— Գարեգին արք. Խաչատուրեանի ներկայութիւնն ու քաջակերութիւնը պատճառ եղան որպէսզի, տարիներու լուծեանէ ետք, Յ. Աստուրեան վերստին ձեռնարկէր պատմագիտական աշխատանքի, նախ՝ «Հայ Կեդրոն»ի մէջ¹⁵, ապա՝ «Արարատ»ի էջերէն: Հոն հրատարակած է «Սուրբ Լուսարոյշի եւ Տրդատի Հոռոմ ճամբորդութեան ասանդութիւնը»¹⁶, «Մակեդոնական տիրապետութեան տակ եղած է Հայաստան»¹⁷, «Էջեր Կիլիկիոյ պատմութեանէն» յօդուածաշարը¹⁸, Յ. Մանանդեանի «Տիգրան Բ եւ Հոռոմ» մեմագրութեան գրախօսականը¹⁹, «Քաղկեդոնի ժողովին քաղաքական թեւեւանքները»²⁰ եւ այլ գրութիւն-

ներ: Գարեգին արք.ի խրախուսանքով էր, դարձեալ, որ Աստուրեան պատրաստեց եւ հրատարակեց իր «Հայոց Պատմութիւնը» (1947), որ «Արարատ» մատենաշարի Տրդ հատորը կը կազմէր²¹ եւ 1960ին երկրորդ տպագրութիւնն ունեցաւ Պէյրութի մէջ²²:

Թէեւ տարերային բնոյթի, սակայն թարգմանական որոշ աշխուժութիւն մը նկատելի եղաւ հանդէսի էջերէն: Այսպէս, բնագրային թարգմանութեամբ Գարեգին արք. հրատարակեց Ռիքարտո Կոլթիենտի, Ալֆոնսո Տուրանի, Տոմիկո Մարթինկոյի եւ Խուանա տէ Իպարպուրոի թերթուածներ (սպաներէնէ), ինչպէս եւ Էմիլ Վեռհարէնի «Մակուկավարը» (ֆրանսերէնէ): Ստեփան Գալպաճեան սպաներէնէ թարգմանեց Խոսէ Ասունսիոն Սիլվայի մէկ թերթուածը: Ոչ բնագրային թարգմանութիւններ եղան Ռիլքէի, Հայնէի (Գարեգին արք.) եւ Սարոյեանի (Պերճ Գրիգորեան) կտորներու հայացումները²³:

«Արարատ»ի մէջ լոյս տեսան նաեւ Գրիգոր Նարեկացիէ եւ Եգիճ Կողբացիէ աշխարհաբար վերածումներ, որոնք յետագային մաս կազմեցին «Նարեկ»ի (1948 եւ «Եղծ աղանդոց»ի (1951) արժանթիւնեան հրատարակութեանը²⁴:

Թարգմանածոյ յօդուածներուն շարքին յատկապէս ուշադրաւ են խմբագրին կողմէ հայացում Գամիլ Մօզլէրի, Ծաղ Տիլի, Ծիւզեփիէ Ֆրասսոնի եւ Ժորժ Տիմեզիի ուսումնասիրութիւնները, որոնք հայագիտական բնոյթ ունէին²⁵:

²¹ Առաջին երկու հատորներն էին «Նոր Կատակարան»ը Գարեգին Խաչատուրեանի աշխարհաբար վերածումով (1944) եւ իր «Տարօնաշունչ»ը (1945):

²² Նորագոյն պատմութեան բաժինը ենթարկուեցաւ ընդդիմախօսութեան. տե՛ս Սահակ հարսեղեան, Ինչպէ՛ս կը գրեն մեր նորագոյն պատմութիւնը, Պուէնո Այրէ, 1948:

²³ Հանդէպ հրատարակած է, թարգմանաբար, քաղմաթիւ բարոյախօսական, քաջաքական եւ կրօնական յօդուածներ: Նաեւ հրատարակած է արժանթիւնի նախագահներու ճառեր եւ այլ նիւթեր, որոնք, ինչպէս ըսինք, սուրբ էին ժամանակի քաղաքականութեան:

²⁴ Եղծ չէ այն տեղեկութիւնը, որ Պուէնո Այրէի մէջ «Նարեկ»ը երկու անգամ հրատարակուած է (հմմտ. Լեւոն Գ. Միմանեան, Գրիգոր Նարեկացի եւ իր «Մատենան Ողբերգութեան» գիրքը, «Բազմավէպ», 1—4, 1988, 304):

²⁵ Տե՛ս Գամիլ Մօզլէր, Վարդան Մախոյեան. Ծովանկարչին արուեստն ու գործը, «Արարատ», Փետրուար 1944, 281—292. Ծաղ Տիլ, Հակական ճարտարապետութիւնը Զ. եւ Է դարերուն, «Արարատ», Հոկտեմբեր 1943, 133—138. Ծիւզեփայէ Ֆրասսոն, Հայ ճարտարապետութիւնը եւ քիզանդականը, «Արարատ», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1944, 122—130.

¹⁵ Հայ ժողովուրդի ծագումը, Յունուար, Փետրուար եւ Մարտ 1940. Հին երգերու փոփոխակներ (Վահագնի ծնունդը), Ապրիլ 1940. Մակեդոնական տիրապետութեան տակ եղած է Հայաստան, Նոյեմբեր 1940:

¹⁶ «Արարատ», Յուլիս եւ Օգոստոս 1943:

¹⁷ «Արարատ», Փետրուար-Մարտ 1945, 268—275 (1940ի յօդուածին քարեփոխում տարբերակ):

¹⁸ «Արարատ», Մարտ 1944էն մինչեւ Յունիս-Յուլիս 1947, 13 առանձին յօդուածներով:

¹⁹ «Արարատ», Յուլիս-Օգոստոս 1948, 26—39:

²⁰ «Արարատ», Դեկտեմբեր 1948, 176—181:

Գարեգին Խաչատուրեան աշխարհարարի վերածած է Անու Կոմիտաս Կաթողիկոսի «Անձինք նուիրեալքը»²⁶ եւ Միխայր Հերացիի «Էքերմանց միխարութիւն»էն հատուած մը²⁷:

Հակառակ հաղորդակցութիւններու դժուարութեան, «Արարատ»ը կը ջանար հետեւի հայաստանեան իրադարձութիւններուն: Արտատպում յօդուածներէն եւ լուրերէն զատ, քանի մը նոր հատորներ գրախօսուեցան. Մանանդեանի արդէն նշուած գիրքը (Յ. Աստուրեան), Գարեգին Լեւոնեանի «Թատրոնը հին Հայաստանում» (Վարդան Գեորգեան)²⁸, Սո. Մալխասեանցի «Թորեմացու առեղծուածի շուրջ» (Գ. Ե. Տ.)²⁹:

Թէև մշակութային հրատարակութիւն, հանդէսը ոչնէր ճշդուած ազգային գիծ մը որ կ'աշխատէր իր ընթերցողներուն մէջ վատ պահել հայրենիքի հանդէպ սէրը, քաջալերել ներգաղթը եւ հաւատք ներշնչել Հայկական Հարցի շուտափոյշ լուծման մասին: Հասկընայի է, որ 1948—47 թուականներու եղելութիւնները, իրական թէ խաբէական իրենց բոլոր երեւոյթներով, ծխածածկի տակ պիտի պահէին իրականութիւնն ու ճշմարտութիւնը Սփիւռքի աչքին:

Գալով սպաներէն բաժնին, կ'արժէ նշել որ «Արարատ»ը հարաւամերիկեան հայ մամուլին մէջ առաջին փորձը կ'ըներ Սերվանտեսի լեզուով մտենալու նոր սերունդին: Այդ աշխատանքը, բնականաբար, խոչընդոտներու պիտի հանդիպէր. լեզուական անվարժութիւն, աղբիւրներու պակաս, ինքնագիր աշխատակցութիւններու սակաւութիւն: Այսուհանդերձ, այս բաժինը կ'արդարացնէ ռահվիրայական այն դերը զոր, մեր կարծիքով, պարբերականը խտրացած է շրջանի հայագիտական աշխատանքներուն մէջ:

1944 Փետրուարի թիւէն սկսեալ, պարբերարար հատուածներ հրատարակուեցան Արշակ Զօպանեանի «Վարդէնի Հայաստանի» ֆրանսերէն եռամստոր ուսումնասիրութենէն: Այսպէս, թարգմանաբար լոյս տեսան Աշուղ Զիւնգիի, Կոստանդին Երզնկացիի, Նահապետ Քուչակի, Խաչատուր Կեչառեցիի, Առաքել Սիւնեցիի, Գրիգոր Խլաթեցիի եւ Յովհաննէս Թլկուրանցիի նուիրած բաժնիները, ինչպէս եւ Բ. հատորի յառաջաբանը, յիշեալ հեղինակներու բազմաթիւ էջերու թարգմանութեամբ: Թէև միջնորդուած— ասիկա պէտք

է վերագրել հայերէն բնագիրներու պակասին,— սոյն թարգմանութիւնները կը ներկայացնեն արժանթիւնահայ մամուլի միակ ճիգը՝ հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը ըստ արժանւոյն ծանօթացնելու համար³⁰: Թարգմանութիւնները կատարած են Գարեգին Խաչատուրեան, Գևորգ Սարաֆեան, Ռաֆֆի Միրաքեան, Յակոբ Կիլեան, եւ Կարապետ Տէր Աւետիսեան:

Ասանցմէ զատ, սպաներէնի թարգմանուած են (հայերէնէ, կ'ենթադրենք) Վահագնի երգը, «Մատենա Ողբերգութեան»էն հատուած մը, Ղազար Փարպեցիի «Պատմութիւն Հայոց»ի Արարատեան դաշտի նկարագրութիւնը³¹ (Գ. Խաչատուրեան), Սիւմանթոյի «Հարսին երազը»³² (Ս. Գալայեան) եւ Յովհ. Թումանեանի «Թմբկաբերդի առումը»ի նախերգանքը³³ (Գ. Սարաֆեան):

«Արարատ»ին կը պատկանի սպաներէն առաջին հայոց պատմութիւնը հրատարակուած ըլլալու պատիւը: 1945ին, Յարութիւն Աստուրեանի յօդուածը՝ «Հայ ժողովուրդի ծագումը եւ աճող պատմութեան արագ քննարկում մը»³⁴, կը վերարտադրէր 1948ին Պուենո Այրիւէի Հ. Բ. Ը. Մ.ի մասնագիտի Երիտասարդաց Լիկայի համար տրուած երկու դասախօսութիւններ: Հակառակ իր ուրուագծային բընոյթին, յօդուածը բաւական ամբողջական գաղափար մը կու տար հայ ժողովուրդի պատմութեան մասին:

Թէև կանոնիւն հայ գրականութիւնը սպաներէն թարգմանութիւններով ծանօթացնելու փորձեր եղած են, սակայն զանոնք արժեւորելու կամ տեսական վերլուծումներ ընելու ճիգը շատ հազուագիտ է: Սակաւաթիւ բացառութիւններէն մէկն է Յակոբ Կիլեանի յօդուածը՝ «Բունաստեղծութիւն եւ թարգմանութիւն»³⁵:

Ինչպէս վերը ըսինք, նոր շրջանի սկզբնաւորութիւնը բեկում մը արձանագրեց սպաներէն բաժնին մէջ: Ան դարձաւ աւելի ծանրակշիռ, հրատարակելով արժէքաւոր նիւթերու փունջ մը, յստկապէս՝ ամբողջական հատոր-

³⁰ Հաւանաբար դեր մըն ալ ունեցած ըլլայ Զօպանեանի եւ Գ. Խաչատուրեանի վաղեմի բարեկամութիւնը:

³¹ Տե՛ս «Արարատ», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1944, 177—178. «Արարատ», Յունուար 1945, 247—250, «Արարատ», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1944, 190—191:

³² Siamanto, El sueño de la esposa, «Ararat», setiembre-octubre de 1946, 48.

³³ H. Tumanian, La conquista de Temcaberd, «Ararat», julio-agosto de 1946, 30.

³⁴ P. Asdourian, El origen del pueblo armenio y una rúpula revista de su historia, «Արարատ», Ապրիլ-մայիս-յունիս, 1945, 393—408.

³⁵ Agop Gulian, Poesia y traducción, «Արարատ», հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 1944, 191—192.

Georges Dumezil, Հօրոս-Վորոս ծաղիկները եւ հօրվատատ-ամերէտատ ծաղիկները», «Արարատ», Յունուար-Փետրուար եւ Մարտ-Ապրիլ 1947:

²⁶ «Արարատ», Յունիս 1944, 445—446:

²⁷ «Արարատ», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1944, 150—152:

²⁸ «Արարատ», Փետրուար 1944, 308—310:

²⁹ «Արարատ», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1944, 158—168:

ներու թարգմանութիւններ: Ասոնց շարքին պէտք է թուել.—

ա.— Սիրարսիի Տէր Ներսէսեանի «Հայաստան եւ Բիզանդական կայսրութիւնը» անգլերէն մեանագրութեան թարգմանութիւնը, գործ՝ Լուսիա Գոյումճեանի³⁶:

բ.— Մաղաքիս արք. Օրմանեանի «Հայոց Եկեղեցին» ֆրանսերէն մեանագրութեան թարգմանութիւնը, գործ՝ Ֆելիսա Գոյումճեանի³⁷:

գ.— Զատիկ Խանգաղեանի «Զեկուցում Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական միասնութեան մասին» ֆրանսերէն գիրքի թարգմանութիւնը, գործ՝ Բաֆֆի Միրաքեանի³⁸:

դ.— Ֆրանսայի Հայ Ազգային Միութեան «Թրքահայաստանի Դատի Պաշտպանութեան Կոմիտէի» «Հայ ազգային դատը» յուշագրի թարգմանութիւնը, գործ՝ Բաֆֆի Միրաքեանի³⁹:

ե.— Փասքալ Մուրատեանի «Հայկական հողային պահանջատիրութեան իրաւական տուեալները» ֆրանսերէն գրքոյի թարգմանութիւնը, գործ՝ Բաֆֆի Միրաքեանի⁴⁰:

Այս վերջին երեք թարգմանութիւնները ուղղորտած էին ծանօթացնելու Հայկական Հարցը եւ Հայ Դատի գիտակցութիւնը վառ պահելու, արձագանգելով միջազգային գետնի վրայ տեղի ունեցող իրադարձութիւններուն: Ասոնց հետ սերտօրէն կապուած էր Գեորգ Զ. կաթողիկոսի ծանօթ դիմումը, ուղղորտած՝ Ստալինին, Թրումընին եւ Էթթիլին, որուն հայերէնը լոյս տեսաւ «Արարատ»ի մէջ, իսկ սպաներէն թարգմանութիւնը՝ առանձին գրքոյով⁴¹:

³⁶ Sirarpié Der Nersessian, «Armenia y el Imperio Bizantino», «Ararat», julio-agosto de 1946 hasta marzo-abril de 1947. Թարգմանութիւնը ամբողջական է:

³⁷ M. Ormanian, La Yglesia Armenia, «Ararat», setiembre-octubre de 1946 hasta suplemento de 1947. Հրատարկուած է մինչև 22րդ գլուխը:

³⁸ Z. Khanzadian, Unidad geográfica e histórica de Armenia, «Ararat», julio-agosto y setiembre-octubre de 1946.

³⁹ Union Nacional Armenia de Francia. La causa nacional armenia, «Ararat», marzo-abril de 1947 hasta suplemento.

⁴⁰ P. Muradian, Los datos juridicos de las reivindicaciones territoriales armenias, «Ararat», enero-febrero de 1947, 115—121.

⁴¹ La petición cablegráfica a los dirigentes de los tres Grandes Estados..., Buenos Aires, 1946.

Հայութեան ծամանակակից վիճակին հետ կապուած էր նաև Գարեգին արք. Խաչատուրեանի ղեկոյցը Ս. Էջմիածնի եւ Հայաստանի մասին, իր Արծանքին վերադարձին, որ սպաներէնով լոյս տեսաւ «Արարատ»ի մէջ, իսկ հայերէն բնագիրը՝ առանձին գրքոյով⁴²:

Այլ ուշագրաւ գիտէր էին Ռուբեն Մամուլեանի յօդուած մը՝ շարժապատկերային տեսութեան վերաբերեալ, յօդուած մը՝ Ակարիչ Սարգիս Խաչատուրեանի մասին— երկուքն ալ անգլերէնէ թարգմանուած Լ. Գոյումճեանի կողմէ— եւ Կ. Հ. Բասմաջեանի ակնարկ մը Ամիրտովկաթի մասին⁴³— ֆրանսերէնէ թարգմանուած Կ. Տէր Աւետիսեանի կողմէ—:

Այս ճոխ բովանդակութիւնը, հարկ է նշել, ամբողջովին թարգմանական էր, եթէ բացառենք Գ. Խաչատուրեանի քանի մը յօդուածները, Յ. Կիլեանի յիշեալ յօդուածը եւ Աթամ Գոյումճեանի երեք գրութիւններ երաժշտական տեսութեան հարցերու շուրջ: Թերեւս այս իրողութիւնը լաւագոյն փաստն է, որ «Արարատ»ի միջոցաւ սկսած իմացական ճիգը չարձագանգեց հասարակութեան մէջ եւ յաջողեցաւ խթան ըլլալ հայագիտական կազմաւորումի համար: Մնաց, որ մնայուն արժէք ունեցող գիտքերը— Ս. Տէր Ներսէսեանի, Մ. Օրմանեանի եւ Զ. Խանգաղեանի թարգմանութիւնները— հատորի չվերածուեցան⁴⁴, որով հայկական սպանալեզու մատենագիտութիւնը, ինքնին բաւական աղքատ, զրկուեցաւ երեք թանկագին գիտքերու յատելումէ:

Ամէն պարագայի, «Արարատ»ը կը մնայ Հարաւ Ամերիկայի հայ մամուլի ամենէն ուշագրաւ անուններէն մէկը:

ՎԱՐՐԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
(Պուէնոս Այրէս)

⁴² Գարեգին արք., Զեկուց Մայր-Աթոռի եւ Մայր-Հայրենիքի մասին..., Պուէնոս Այրէս, 1946:

⁴³ Rouben Mamoulian, El color determinante para le efecto dramático, «Ararat», junio-julio de 1947, 165—169; A. S. Levettus, El arte de Sarkis Kachadourian, id., 169—170. K. J. Basmadjian, Un golpe de vista sobre la medicina armenia..., id., 171—173.

⁴⁴ Կարելի ձեռնարկ մըն է, անհրաժեշտ սրբագրութեամբ եւ խմբագրութեամբ: